
MORALEN I ETT HISTORISKT PERSPEKTIV

ANDERS LUNDBERG

Det som kallas moral är ett gytter av idéer, uppkomna under olika tider och under skilda förutsättningar. Det finns ingen anledning att tro att de hänger samman.

Mats Furberg

Många människor tar sin egen kulturs moraliska föreställningar för givna och ifrågasätter dem inte. Åtskilliga av oss uppfattningar har man utan att riktigt veta varifrån de härrör. Visste man det, skulle det vara lättare att ta dem under omprövning. Därför kan det vara nyttigt att reflektera över hur moraliska uppfattningar vuxit fram i vår kultur.

Moraluppfattningarna har av allt att döma vuxit fram ur föräldrars strävan att påverka sina barns beteenden. Grundläggande ord som "bör", "plikt", "orätt" osv, samt imperativerna, kom till som medel för denna styrning. De planterades in i barnen i kombination med straff och åthutningar. Till detta kom framväxandet

av mer eller mindre religiöst betingade livs- och världsåskådningar, som kunde ge ytterligare sanktion åt uppfostringsidéerna.

Föräldrars värderingar och normer präglas in i barn och blir en del av deras personlighet. När individen frigör sig från föräldraauktoriteten, träder i många samhällen andra personer – profeter, filosofer m fl – in i föräldrarnas ställe som obestridda auktoriteter. Ett sådant samhälle kan sägas vara auktoritärt, och forma auktoritära människor.

Auktoriteter

Vi kan inte leva ett socialt liv utan auktoriteter – människor som vi tror på och litar på. Men auktoriteterna kan utses på olika sätt. En fri och självständig människa väljer själv sina auktoriteter, i bästa fall på rationella grunder. Det auktoritära mönstret, å andra sidan,

ANDERS LUNDBERG är docent i matematik och högskolelektor vid Militärhögskolan.

karaktiseras av att auktoriteten är påtvingad – med våld, hot om straff och andra liknande påverkansmetoder. I ett extremt auktoritärt samhälle får auktoriteterna inte ifrågasättas. Alla tendenser till ifrågasättande kvävs i sin linda. Att i ett sådant samhälle hävda egna, personliga ståndpunkter kräver stor inre styrka.

Moralisk indoktrinering kan användas av maktavarna som en styrmetod. Danne Nordling (1990) har kallat denna metod den *moraliska metoden*. Detta är tänkvärt. Är moralen i allt väsentligt en metod som används av maktavarna därför att den är effektiv, så måste alla föreställningar om moraliska plikter tas under omprövning.

Moralens utveckling

Vårt västerländska samhälle har ett idéarv med ursprung i främst två antika kulturtraditioner: den grekiska och den judisk-kristna.

Den grekiska traditionen utvecklades under århundradena före Kristi födelse. Två etiska skolor i denna tradition var särskilt inflytelserika. Upphovsmannen till den ena var Epikuros (ca 341–271 f Kr). Den andra skolan, den stoiska, grundades vid ungefär samma tid av Zenon.

Den judiska traditionen har ännu äldre anor. Israeliterna levde ständigt under hot från andra folk. De livsmönster

som krävdes för deras överlevnad byggde på deras religiösa tro. De tio budorden överlämnades, enligt deras tro, till Mose av Jahvé (Gud). Genom att inte dyrka några andra gudar, och genom att strängt följa lagen i övrigt, trodde sig de vinna Jahvés hjälp i kampen mot de yttre hoten.

Den mosaiska tron var från början en angelägenhet bara för israeliterna själva. Först i och med de tankar som tillskrivs Jesus och hans närmaste efterföljare vidgades perspektivet. En ny moralsyn tog form i samband med en förnyelse av det religiösa budskapet. Det bud Jesus framhöll som det viktigaste var rent religiöst.¹ Det bud han nämnde närmast kan ses som en moralisk norm: "Du skall älska din nästa som dig själv" (Matt 22:39). Med det synsättet infördes något helt nytt i det moraliska tänkandet: att moralen handlar om att ta hänsyn, inte bara till sig själv och till den egna gruppen – utan också till andra, vilka det vara må. Denna inställning har så genomsyrat västerlandet, att moral för oss blivit nästan liktydigt med att ta hänsyn till andra. I *Militärhögskolans skrift* (1992) används termen "moraliskt förhållningssätt" för att beteckna en persons beredvillighet att ta hänsyn till motsatta intressen i en konfliktsituation.

Not 1. "Du skall älska Herren, din Gud, med hela ditt hjärta och med hela din själ och med hela ditt förstånd" (Matt 22:37).

Försakelse och självutplåning

Ser man till ordalydelsen i Matt 22:39, handlar det inte alls om att *offra* sig för andra utan att ta vederbörlig hänsyn till andra, såväl som till sig själv. I den kristna traditionen har emellertid alla tänkbara tolkningar förekommit: allt ifrån allmän välvilja mot andra till att offra sig själv – inte bara till gagn för andra. Försakelse och självutplåning har i extremfallet kommit att ses som något i sig önskvärt. Evangeliernas texter tyder dock inte på att Jesus själv hade den uppfattningen.

Införlivat arv

Grekernas tankar upphörde att påverka Europa då kristendomen blev den dominerande religionen. Det grekiska arvet fördes dock vidare genom araberna och kom under medeltiden att införlivas i det kristna tänkandet.

Med renässansen och humanismen i slutet av 1400-talet utvecklades gentemot den kyrkliga auktoriteten en självständighet som tog sig skiftande uttryck: studium av de bibliska skrifterna på originalspråket, konstens återgripande på förkristna antika motiv och de framväxande naturvetenskapernas strävan att förstå tillvaron empiriskt.

De som försvarade den gamla kultursynen och den kyrkliga auktoriteten sökte inledningsvis hävda sin ställning med våld. Giordano Bruno (1548–1600)

är ett exempel på dem som med livet fick plikta för sin övertygelse. Motsättningen mellan kyrklig auktoritet och vetenskaplig frihet fortsatte under 1700- och 1800-talen, och kulminerade i striden om Darwins utvecklingslära.

Utilitarismen

Vetenskapen banade väg för en kritisk syn även på de moraliska värderingarnas område. Det moraliska språket togs inte längre för givet. Man ville ha svar på vad orden egentligen stod för. *Vad betyder det egentligen att en handling är rätt?* Sådana frågor, dvs om morallärans grundbegrepp, hör till den s k *metaetiken*. Den är en förutsättning för att gå vidare med frågor om hur man ska avgöra vilka handlingar som är rätta eller orätta. De tankesystem som behandlar sådana frågor kallas *normativ etik*.

Bland de senaste århundradenas moralfilosofiska skolor – i hög grad influerade av det grekiska arvet – nämner vi två huvudriktningar: *utilitarismen* (lat *utilitas*=nytt) och *pliktetiken*.

Utilitarismen är en *konsekvensetisk* skola. Avgörande för om en handling är rätt eller orätt är dess konsekvenser, eller *effekter* som några föredrar att säga. Därför måste man undersöka alla konsekvenserna av möjliga handlingssätt, samt värdera dessa konsekvenser. För det behövs en teori om värden. Vad gör att vissa saker är mer värda, andra mindre?

Vår värld vimlar av företeelser som på något sätt värderas. Men två företeelser är inte alltid jämförbara. Vissa företeelser är *medel* – instrument för att uppnå vissa mål. Deras värde som medel kallar vi *instrumentella värden*. Ett mål kan vara det vi slutligen eftersträvar, men kan också vara ett steg på vägen till ett avlägsnare mål. För att finna nyckeln till värderingarna måste vi gå till de yttersta målen, till sådant som är eftersträvansvärt för dess egen skull, inte som medel till något annat. Sådana värden brukar kallas *egenvärden* eller *intrinsikala värden* (eng *intrinsic*) – jfr Moore (1962). Frågan är alltså: Vilka är de intrinsikala värdena?

Lust och olust

Enligt Moores variant av utilitarismen kan alla värden återföras på ett enda intrinsikalt värde: *lust* ("välbehag" hade varit en ännu bättre översättning av engelskans "pleasure"). En handling är, enligt Moores syn, rätt, om den till sina totala konsekvenser medför mer lust över olust än någon annan handling, som skulle kunna väljas i stället. Märk väl totala! Samtliga konsekvenser, för alla som kan känna lust eller olust, från handlingsögonblicket till tidens ände, måste räknas med i kalkylen.

Det Moore presenterar är en *teori* om vad som är rätt – inte någon metod att i en praktisk situation finna den rätta

handlingen. Att utifrån Moores teori ta ställning till om en handling är rätt eller inte, är omöjligt – man kan ju aldrig ta reda på dess samtliga konsekvenser. Ändå kan man tänka sig att Moore och hans meningsfränder har ansett att denna syn är vad man bör utgå från när man ska välja mellan handlingar.

En invändning kan vara att detta är trivialt. Vem annan än asketen skulle föredra olust framför lust, och vem annan än den verkligt illasinnade kan föredra att andra lider, framför att de har det bra? Sannolikt är utilitarismen ett svar på de riktningar inom kristendomen som förordar askes, kyskhed, fattigdom etc i stället för ett behagligt liv.

Helvetets kval

En allvarligare invändning är att utilitarismen bortser från *fördelningen* av livets goda. Den tycks betrakta det som likgiltigt om lusten är jämnt eller ojämnt fördelad. Är den totala lusten minus den totala olusten så stor som möjligt, så spelar det för övrigt ingen roll om några varelser lider alla helvetets kval. Därför kan man knappast vara utilitarist om man har någon känsla för rättvisa. Om maximeringen av lust kommer i konflikt med en rättvis fördelning, uppstår en sådan intressekonflikt som i MHS skrift (1992) presenteras som kärnan i ett moraliskt problem.

Pliktetik

Om man tar avstånd från den rena utilitarismen – i vilken riktning ska man då söka grunden för vad som är rätt? Enligt en rent pliktetisk syn bestäms det rätta eller orätta i en handling inte alls av dess konsekvenser. Det är i stället vissa drag hos handlingen själv som är avgörande, t ex om den står i överensstämmelse med vissa regler. En svårighet med denna syn är att alla regler får ett drag av godtycke, om de inte i sin tur kan hängas upp på mer allmängiltiga regler. Och var skulle dessa komma ifrån?

I vår kultur finns idéer om åtminstone två sådana regler. Den ena, den *gyllene regeln*, formulerade Jesus så här (1981 års bibelöversättning): "*Allt vad ni vill att människorna skall göra för er, det skall ni också göra för dem.*" Andemeningen är uppenbar även om några anser att formuleringen är mindre lyckad.

Förmuftsregel

Den andra är snarlik men mer generell till formen. Den kallas efter Immanuel Kant (1724–1804) för det *kategoriska imperativet*. Ungefär så här formulerade Kant detta imperativ: *Handla så som om maximen för din handling genom din vilja skulle bli allmän lag*. Enligt Kants uppfattning leder förmuften *à priori* till denna regel. Någon annan grund

åberopade han inte. Han ville inte härleda moralen från något utanför moralen själv.

Den som vill finna en grund för moralen, och som inte vill underordna sig Jesus eller Kant eller andra auktoriteter, måste söka i någon annan riktning. Det hindrar inte att dessa två regler i vissa situationer kan vara goda problemlösningssinstrument.

Värdenihilismen

Många moralfilosofer tycks ha utgått ifrån att det först och främst gäller att utreda vad "rätt" betyder och därefter finna ett *generellt* svar på frågan vilka handlingar som är rätta. Så småningom fann man emellertid att ett sådant angreppssätt var dömt att misslyckas. Man kan inte klarlägga vad rätt betyder genom en filosofisk utredning. Däremot kan man undersöka vilken betydelse människor lägger i morallärans ord och uttryck. Enligt den s k *värdenihilismen* (*nihilism* = avvisande hållning) ligger det inte alls någon mening i dessa ord. De är bara uttryck för känslor av gillande och ogillande. Att säga: "Detta är orätt!", är ingenting annat än att säga "Usch!" eller "Fy!".

Människans natur

Värdenihilismen är skola med bäring även på *rättsfilosofi*. Den vänder sig mot den *naturrättsliga* synen. Naturrätten har sitt ursprung i det antika Grekland. Idén

var att kunskapen om det rätta ligger nedlagd i människans natur. Den tanken togs senare upp av *Tomas av Aquino* (1225–1275). På 1600- och 1700-talen fick idén nya förespråkare, tydligen inspirerade av den framväxande naturvetenskapen. Likaväl som att man kan avslöja naturens hemligheter genom vetenskapliga observationer, så skulle man på vetenskaplig väg kunna avgöra vad som är rätt. Kritikerna insåg emellertid att man inte kan "upptäcka" några rättsregler i naturen. Rättsreglernas grund måste sökas i en helt annan riktning. I Sverige har avståndstagandet från naturrätten lett till vad vi kallar *rättspositivism*, som alltså är nära förknippad med värdenihilismen, och som genomsyrar den svenska juridiska doktrinen. Det har bl a lett till att domstolarna ogärna redovisar moraliska överväganden.

Positivistiskt synsätt

Värdenihilismen tycks ha legat i tiden för cirka ett sekel sedan. Något tidigare uppkom den *positivistiska vetenskapssynen*, som i korthet innebar att naturvetenskapen borde vara en förebild för samhälls- och humanvetenskaperna. Inom vetenskap och konst ägde stora förändringar rum i slutet på 1800- och början på 1900-talet. Naturvetarna gjorde upptäckter som raserade den världsbild som vuxit fram efter renäs-

sansen. Humanister och samhällsvetare tog avstånd från *romantikens* uppfattningar, och sökte sig till ett mer positivistiskt synsätt. Ett viktigt drag i positivismen var *värderingsfriheten*. Man kan alltså skönja ett samband mellan vetenskapernas utveckling och värdenihilismen.

Värdenihilismen rubbade etikens grundvalar, men ingenting som kunde ersätta det förlorade var i sikte. Därmed var hela vår del av världen, ja hela den del som på något sätt influerades av västerländsk kultur, sårbar för allsköns ideologiska strömningar. Detta kan i varje fall vara en del av förklaringen till att auktoritära politiska system växte fram: fascism och kommunism i olika tappningar. Här behöver ingenting sägas om all förstörelse och allt lidande detta förde med sig.

Nya insikter

Den generation som föddes under och strax efter kriget, de s k *fyrtyotalisterna*, kom till en värld med möjligheter och visioner som ingen tidigare generation skådat. Vittringen av en ny frihet leder till nya krav. Ungdomsrevolten vid sextiotalets slut kan uppfattas som ett yttre tecken på en process av frigörelse från det auktoritära tänkesättet. En sådan process kräver dock tid. Studentrevolten och FNL-rörelsen var långt ifrån befriade från auktoritära drag. I dagens läge har

de nyliberala idéerna, kanske något mindre auktoritära, fått en starkare ställning. Vad kommer att hända härnäst?

En kunskap, som väl kommit in i en kultur, kan inte utplånas så länge den kulturen består. Insikten att den enskilda individen kan välja sin egen väg, och göra sig fri från det gamla auktoritetstvånget, har kommit till vår västerländska kultur för att stanna. En återgång till moraliska normer, som grundar sig på underkastelse under auktoriteter är därför inte möjlig – i varje fall inte i samma grad som förr. Behovet av en fungerande etik är inte för den skull mindre än förr. Att etik har blivit en viktig fråga i vår tid – inte minst för en rad olika yrkesgrupper – kan därför knappast reduceras till en "modeföreteelse", som ibland antyds. Det finns ett reellt känt behov, som kommer att bestå till dess vår kultur funnit ett nytt och stabilare fundament för etiken än det gamla auktoritära.

I förlängningen kan det uppstå konsensus om de viktigaste delarna i detta fundament. Men i ett ickeauktoritärt kulturklimat ligger det i sakens natur att många av detaljerna kommer att variera från individ till individ. Varje människa i en sådan kultur måste själv ta ansvar för sin etik. Däri ligger något nytt och uppfordrande för de nu levande generationerna och för de kommande.

Moralfilosofin är ännu ganska opåverkad av den psykologiska kunskap som

växt fram under 1900-talet. Dessförinnan existerade ringa kunskap om människans omedvetna. Kant förundrade sig över stjärnhimlen ovanför honom och *sedelagen* inom honom. Sedelagen tycktes vara nedlagd i människans natur. I dag skulle psykologerna i stället säga att individen har *internaliserat* det yttre inflytande han mottog under barndomen. Hans samvete och många av hans föreställningar har sin ursprung i auktoriteter – men vilka dessa är och hur de har påverkat honom är han okunnig om.

Av Gud nedlagd

Det här förklarar varför Kant inte ville söka grunden för moralen utanför moralen själv. Moralens var, trodde han, en dimension av tillvaron, som av Gud eller av naturen var nedlagd i människan. Tror man så, kan man hävda en plikt-moralisk syn – att moraliska överväganden är något för sig, något som inte primärt har med en handlings konsekvenser att göra. Moralens blir med denna syn något som läggs på som en *extra restriktion*, sedan man övervägt möjliga handlingar med hänsyn till deras konsekvenser.

Dagens psykologiska kunskap rycker undan grunden för en pliktmoralisk syn. Om mitt samvete, liksom en mängd föreställningar om rätt och orätt, inte är mer än en följd av andra människors

önskan att styra mig, så måste allt detta få ifrågasättas.

Var och en måste i sista hand själv bestämma innehållet i sin etik och avgöra vilka etiska normer han ska följa. Det ansvaret måste den moderna människan axla, och med den förutsättningen måste den fortsatta etiska debatten föras.

Ett tack

till docent Gunnar Artéus och biskop Bengt

Wadensjö för värdefulla kommentarer till tidigare versioner av denna artikel.

Referenser

MHS 1992: *Moraliska problem knutna till nödvändigheten att döda i krig*. Diskussionsunderlag till seminariet "Värden att försvara – pris att betala", som hölls vid MHS i maj 1992. Seminariet dokumenteras i skriften *Etik och Försvar* som är under utgivning på Försvarsmedia.

Moore, G E 1962: *Etik*. Orion/Bonniers.

Nordling, Danne: *Den moraliska metodens mål och medel*. Svensk Tidskrift 1990, 496–503.